

UOT 159.9

Pərvin Zakir qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-3196-9020>

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ XARAKTERİN AKSENTUASİYASI

Парвин Закир гызы Алиева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

АКЦЕНТУАЦИЯ ХАРАКТЕРА В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ

Parvin Zakir Alieva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University

ACCENTUATION OF CHARACTER IN ADOLESCENT PERIOD

Xülasə. Yeniyyətmələrdə xarakterin aksentuasiyası bu yaş dövrü üçün xarakterik problemlərlə bağlıdır. Aksentuasiya insan xarakterinin həddindən artıq özünü göstərməsidir. İfadə dərəcəsinə görə bu, açıq və gizli mərhələlərdən ibarət olur. Xarakterin aksentuasiyası konkret situasiyadan, bazar mühitindən, həm də işçinin psixoz, nevroz vəziyyətindən, patoloji davranış pozulmalarından asılı olur. Psixiatrik müşahidələr göstərir ki, onun əsas tipləri yeniyyətlik yaşında formalaşsa da, ayrı-ayrı elementləri hələ kiçik yaşlarında həyat şəraitinin, tərbiyənin nəticəsi kimi özünü göstərir. Uşağın yaşı artdıqca xarakterin aksentuasiyası sahəsində də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Lakin bu dəyişikliklərdən yalnız bəziləri yaş xüsusiyyəti kimi meydana çıxır, onların böyük əksəriyyəti isə keçici xarakter daşıyan ümumi dinamik dəyişikliklərdir. Kəskin affektiv reaksiyaları, situativ amillərlə şərtlənən patoxarakteroloji reaksiyaları və s. buna misal göstərmək olar. Bəzi hallarda isə xarakterin aksentuasiyası fonunda müxtəlif psixi pozğunluqlar – nevroz, reaktiv depressiya və s. inkişaf edir.

Açar sözlər: *xarakter, yeniyyətlik dövrü, xarakterin aksentuasiyası, nevrozizm, psixopatiya*

Резюме. Акцентуация характера у подростков связана с проблемами, характерными для этого возрастного периода. Акцентуация означает чрезмерное выражение человеческого характера. По степени выраженности он состоит из открытой и скрытой стадий. Акцентуация характера зависит от конкретной ситуации, рыночной среды, а также наличия у работника психозов, неврозов, патологических нарушений поведения. Психиатрические наблюдения показывают, что хотя основные ее виды формируются в подростковом возрасте, отдельные ее элементы появляются в результате условий жизни и воспитания в раннем возрасте. По мере увеличения возраста ребенка происходят определенные изменения в области акцентуаций характера. Однако лишь некоторые из этих изменений проявляются как возрастной признак, а подавляющее большинство из них представляют собой общие динамические изменения преходящего характера. В качестве примера можно указать: острые аффективные реакции, патохарактерологические реакции, определяемые ситуативными факторами и др. В ряде случаев на фоне акцентуаций характера развиваются различные психические расстройства – неврозы, реактивная депрессия и др.

Ключевые слова: *характер, подростковый возраст, акцентуация характера, неvrozizm, психопатия*

Summary. Accentuation of character in teenagers is related to problems typical for this age period. Accentuation means excessive expression of human character. According to the degree of expression, it consists of an open and a hidden stage. The accentuation of the character depends on the specific situation, the market environment, as well as the employee's psychosis, neurosis, and pathological behavioral

disorders. Psychiatric observations show that although its main types are formed at the age of adolescence, its separate elements appear as a result of life conditions and upbringing at an early age. As the age of the child increases, certain changes occur in the field of character accentuation. However, only some of these changes appear as a feature of age, and the vast majority of them are general dynamic changes of a transient nature. Acute affective reactions, pathocharacterological reactions determined by situational factors, etc. an example can be shown. In some cases, against the background of character accentuation, various mental disorders – neurosis, reactive depression, etc. develops.

Key words: *character, adolescence, character accentuation, neuroticism, psychopathy*

Yeniyyətlik dövrünün xüsusiyyətlərindən biri də bəzi xüsusiyyətlərin kəskinləşməsi və sonradan hamarlanması ilə xarakter formalaşmasının başa çatmasıdır. Məhz yeniyyətlik dövründə xarakter aksentuasiyaları ən çox özünü göstərir, bunlar normal xarakterin ekstremal variantlarıdır. Normal şəraitdə bu və ya digər aksentuasiyanın olması həmişə başqaları üçün nəzərə çarpmır və əlverişli sosial uyğunlaşmaya mane olmur.

Xarakterin aksentuasiyası – onun fərdi xarakter əlamətlərinin həddən artıq gücləndirilməsidir. İnsanın başqalarına kifayət qədər müqavimət göstərərək müəyyən bir təsir növünə seçmə münasibətində özünü göstərir. Bu növlərin biliyi, başqalarının, iş yoldaşlarının arasında tanınma bacarığı bir mütəxəssisə peşəkar və şəxsi plan vəzifələrini həll etməkdə kömək edə bilər. Məsələn, hipertim adlandırılan “zəif nöqtələr”i olan belə insanların cəmiyyətdən təcrid olunma, məcburiyyətsiz işsizlik və sərt rejimdir. Bütün bunlar onun üçün güclü travmatik amillər ola bilər. Şizoid aksentuasiyası növü üçün güclü bir psixogen təsir – başqaları ilə tez bir zamanda dərin, qeyri-rəsmi və emosional əlaqə qurma ehtiyacına malikdir. İsteroid növü yüksək həssaslıq ilə onun xasiyyətlərinə – egosentrik vəziyyətinə, diqqət mərkəzində olmaq, özündə ümumbəşəri maraq oyatmağına kənardan vurulan zərbələrdir. İnkişaf dərəcəsi asılı olaraq xarakter aksentuasiyası (vurğusu) gizli və açıq ola bilər. Xarakter aksentuasiyası nisbətən sabitdir və müxtəlif şərtlərin, xarici amillərin təsiri altında bir-birlərinə keçə bilər: ailə, sosial mühit, peşə fəaliyyəti, təhsil, idman, fiziki sağlamlıq və s.

Aksentuasiya latınca vurğu deməkdir. Biz, adətən, danışanda hər hansı bir fikri nəzərə çarpdırmaq üçün müəyyən bir sözü xüsusi vurğu ilə deyirik. Xarakterin aksentuasiyasında da onun ayrı-ayrı əlamətlərinin həddindən artıq güclənməsi nəticəsində daha kəskin surətdə nəzərə çarpması başa düşülür. 60-cı illərin sonun-

da alman alimi K.Leonqardın təklif etdiyi şəxsiyyətin aksentuasiyası termini müasir psixiatriyada və psixologiyada daha geniş yayılmışdır. Bir cəhəti dəqiqləşdirək: Qərb psixologiyasında çox vaxt şəxsiyyətlə xarakter eyniləşdirilir. Halbuki xarakterə nisbətən şəxsiyyət son dərəcə mürəkkəb anlayışdır.

Bununla belə, yeniyyətlik dövrünün kifayət qədər zəngin olduğu stress, psixotravmatik vəziyyətlər, həyat çətinliklərinin təsiri altında xarakter aksentuasiyaları olan insanlar deviantlaşa bilər. Hal-hazırda insan əmək fəaliyyətinin bir çox sahələri neyro-psixiatrik stress ilə əlaqələndirilir. Urbanizasiya, həyat tempinin sürətlənməsi, informasiyanın həddən artıq yüklənməsi, bu gərginliyin artması tez-tez neyropsixiatrik patologiyaların sərhəd formalarının yaranmasına və inkişafına kömək edir ki, bu da psixi gigiyena və psixoprofilaktika məsələlərini insanın psixi sağlamlığının qorunmasının ən vacib vəzifələrindən birinə çevirir.

Bu problemlərin həlli, ilk növbədə, bu cür vəziyyətlərin subklinik təzahürlərinin, xüsusən də nevrozizm, psixopatiya və onlara meyilliliyin erkən diaqnozu ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Psixotravmatik amillərin təsiri altında patoloji vəziyyətə çevrilə bilən xarakter aksentuasiyalarının diaqnozu da mühüm rol oynayır.

Xarakter aksentuasiyalarının tədqiqi mürəkkəb sosial-psixoloji problemdir. Bir çox yeniyyətlərdə anormal xarakter təzahürləri var ki, bu da təbii ki, onların cəmiyyətdəki davranışlarına, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətinə, akademik göstəricilərinə və s. təsir edir.

Xarakter aksentuasiyasının (vurğulanmanın) tiplərinin təsnifatına fərqli yanaşmalar mövcuddur (K.Leonqard, A.E. Liçko, P.B.Ganuşkin, A.V. Petrovskiy və s.). Xarakter aksentuasiya növlərinin iki təsnifatı var. Birincisi (aksentuasiya olunmuş şəxsiyyət) Karl Leonqard (1968), ikincisi isə (aksentuasiya olunmuş). A. E. Liçko (1977) tərəfindən təklif edilmişdir.

Xarakterin aksentuasiyası problemi ilk dəfə psixiatriyada və psixonevrologiyada öyrənilməyə başlanılsa da, o, müasir dövrdə psixoloqların diqqətini daha çox cəlb edir. Burada müəyyən terminoloji çətinliklər özünü göstərir: həmin məsələni ilk dəfə psixiatrlar öyrəndikləri üçün xarakterin aksentuasiyası hallarını təsvir etmək üçün psixiatriya terminlərindən (“şizoid əlamətlər”, “epileptoid əlamətlər” və s. kimi) istifadə etmişlər. Bu isə onları psixoloji baxımdan təhlil etmək üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Yaş artdıqca, həyat təcrübəsi zənginləşdikcə bir çox hallarda xarakterin aksentuasiyası açıq formada özünü göstərmir: onun ayrı-ayrı əlamətləri pərdələnir, başqa əlamətlərlə kompensasiya olunur, yeni gizli forma kəsb edir. Lakin bəzi psixogen amillərin təsiri ilə onlar üçün səciyyəvi olan, lakin pərdələnmiş əlamətlər bütün aydınlığı ilə üzə çıxmağa bilər. Bundan başqa, xarakterin aksentuasiyası tipləri də bir çox hallarda dəyişilir – bir tiptə yaxın tipin əlamətləri formalaşır.

Aksentuasiya tipi xarakterin zəif tərəflərini göstərir və beləliklə, uyğunsuzluğa səbəb olan psixogen reaksiyalara səbəb ola biləcək amilləri əvvəlcədən görməyə imkan verir – bununla da psixoprofilaktika üçün perspektivlər açılır. Baxmayaraq ki, xarakter yeniyetməlik dövründə formalaşır, bəzi aksentuasiya tipləri uşaqlıqda da görünür. Məsələn, 3-4 yaşından etibarən şizoid xarakterli nəzərə çarpır və ilk məktəb illərində psixosteniklər aşkar edilə bilər. Qalan tiplər daha çox yeniyetməlik dövründə formalaşır, qeyri-sabit tip olduqca erkən, 11-13 yaşda, həssas tip isə əksinə, orta məktəbdə olduqca gec görünməyə başlayır. Uşaqdakı dəyişikliklərə vaxtında diqqət yetirmək və vurğulanmış xüsusiyyətlərin patoloji kəskinləşməsinin qarşısını almaq vacibdir.

Ümumiyyətlə, qəbul edilir ki, xarakter aksentuasiyaları olan yeniyetmələr həyata zəif uyğunlaşır, bir komandada, ailədə münafiqlər, qeyri-qanuni meyillər, ünsiyyətdə çətinliklər, intihar niyyətləri, maraqsız gözlərdən gizlənmiş komplekslərin olması və digərləri ilə xarakterizə olunur və şübhəsiz ki, onların hamısı psixoloqların və sosioloqların köməyinə ehtiyac duyur. Bununla belə, təcrübə göstərir ki, aksentuasiyalı yeniyetmələr sosial fəaliyyət sahəsində çox uğurlu, maraqlı və tələblərinə adekvatdırlar.

Üstəlik, məhz onlar, yeniyetmə-aksentuantlardır ki, başqalarının marağını cəlb edir və mühüm hadisələrin mərkəzində olurlar. Hipertimik, stənik, orijinal şəxsiyyətlər xüsusilə qeyd olunur. Onların fəaliyyəti müsbət əlamətli orijinallıq və mənfi, dağıdıcı xarakterli qeyri-konformizm kimi görünə bilər.

Yeniyetmələrin aparıcı aksentuasiya növünü və davranış xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün A.E. Liçkonun xarakter aksentuasiyasının müəyyən edilməsi metodologiyasından istifadə etməklə bir qrup məktəbli ilə (20 nəfər) sorğu aparılmışdır. Görülən işlərin gedişində xarakter aksentuasiyalarının tipləri və onların təzahürləri müəyyən edilmişdir. Xarakter aksentuasiyalarının sayına və onların təkrarlanmasına əsaslanaraq, yeniyetmələrdə ən çox rast gəlinən xarakter aksentuasiyası müəyyən edilmişdir. Bu yaş dövrü üçün xarakterik olan ümumi aksentuasiya tipi hipertimikdir. Oğlanlarda ən çox hipertimik tipi müəyyən edilmişdir. Qızlarda isə hipertimik və həssas xarakter aksentuasiya tipləri rast gəlinmişdir.

Əksər hallarda xarakter aksentuasiyaları, xüsusən də yeniyetməlik dövründə deviant davranışın formalaşması üçün ilkin şərtlər yaradır. Belə ki, uşaqların davranışında yayınmalara yol verməmək üçün valideynlər və müəllimlər vaxtında uşağın xarakterinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməlidirlər. Xarakterdə aksentuasiya növünü, “zəif yerini” bilməklə mənfi sosial-psixoloji təsirlərdən qaçmaq, deviant davranışın formalaşmasının qarşısını almaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələrdə psixopatiya və xarakter aksentuasiyaları təzahürlərinə görə fərqlənir. Hər hansı bir xarici psixogen təsir xarakterin “ağrı nöqtəsinə” yönəldildikdə vurğulanmış xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Deviant davranış sadəcə həyəcan siqnalıdır, vəziyyəti vaxtında düzəltmək üçün uşağa hansı amillərin mənfi təsir göstərdiyini düşünmək üçün bir fürsətdir. Psixopatiyalar isə daim, istənilən vəziyyətdə özünü büruzə verir, yeniyetmənin cəmiyyətə normal uyğunlaşmasına mane olur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə xarakter aksentuasiyasının tiplərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir və bu istiqamətdə aparılacaq işlər diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Problemin aktuallığı. Yeniyetmələrdə xarakter aksentuasiyaları ilə bağlı tədqiqatların aktuallığı ondadır ki, xarakterin formalaşması dövründə onun

tipoloji xüsusiyyətləri hələ yeniyetməlik dövründə həyat təcrübəsi ilə hamarlanmamış və ört-basdır olunmamış çox aydın şəkildə üzə çıxır. Vaxt keçdikcə aksentuasiya xüsusiyyətləri, adətən, hamarlanır. Bu, bizə “xarakterin keçici yeniyetmə aksentuasiyaları” haqqında danışmağa imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. – Bakı: Nurlan, – 2006.
2. Mirzəyev R.N. Münasibətlər, konfliktlər və yeniyetmələr. – Bakı: ADPU, – 2018
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: учеб. пособие: В 2 кн. Кн.1: Система работы психолога с детьми разного возраста / Е.И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 2006. – 383 с
4. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/1771/xarakter.html>

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri müəllimlər üçün xarakter aksentuasiyası olan yeniyetmələrlə işləyərkən faydalı ola bilər.

E-mail: parvin.aliyeva15@gmail.com

Rəyçilər: *psix.elm.dok., prof. Ə.T. Baxşəliyev,*
psix.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova

Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2022.